

Novo mesto okoli l. 1800.

NARODNO PREBUJENJE NOVEGA MESTA OB NJEGOVI PETSTOLETNICI (1865)

JANKO JARC

1. PRIPRAVE ZA PETSTOLETNICO IN OBČINSKE VOLITVE L. 1865.

V članku o novomeški petstoletnici v lanskem »Kroniki« sem poizkusil očrtati dogodke l. 1863., ko negotova usoda višjih razredov gimnazije ni dala mirnega počitka meščanom, ostra polemika *Fr. Zorka*¹ — dopisnika LZtg A. R. — pa je neprestano vznemirjala mestne očete zaradi priprav za jubilejne svečanosti. Predaleč bi nas zavedlo, če bi sledili vsem vzgibom Zorkovega peresa, v sredi njegovega, Novomeščanom vedno bolj neprijetnega drezanja pa se je v »Novicah« 1863, 376 oglašil P. Hicinger s predlogom, da naj novomeško petstoletnico — ker ni ležeče na velicah stroških za kak nečimeren hrum, za golo našopirjeno praznovanje po neslovanski šegi — praznujejo tako, da izdajo kratko zgodovino mesta s prilogami važnejših dokumentov, s primernimi cerkvenimi in družabnimi prireditvami na dan obletnice in predvsem z zagotovitvijo obstanka višjih razredov gimnazije.

In ker po mnenju nekaterih na rotovžu ne za eno ne drugo niso še vedno kazali prave vneme, so meščani v decembru 1863, bržčas na Zorkovo pobudo, podpisovali novo vlogo na občinski odbor in zahtevali sklicanje izredne javne seje, ki naj sklene takojšen odhod deputacije na Dunaj. Vlogo so poslali preko glavarstva s prošnjo, da pošlje k seji deželno-knežjega komisarja kot zastopnika podpisnikov. Seja se je 10. decembra res vršila v navzočnosti okrajnega načelnika Ekla in končala s sklepom, da za vzpostavitev višjih razredov gimnazije odpošljejo na Dunaj prošnjo, slavnostnemu odseku so pa naročili, da do konca leta predloži odboru vse predloge, ki se mu zde za izvedbo jubilejnih slavnosti potrebni.

Vse leto 1863. je tako poteklo v včasih zelo bučni debati med iniciatorji jubilejne proslave in občinskim odborom, ki je končno le obetala nekaj sadu, razkrivajoč ravno po zaslugi dopisnika A. R-a zanimive poglede v življenje občanov Novega mesta, v njihove majhne, vsekakor na osebnih nasprotjih temelječe medsebojne borbe, in prikazujoč obenem glavne ak-

Fr. Langer pl. Podgoro

terje v včasih manj prijazni luči. Na drugi strani pa razodeva ta debata precejšnjo negibnost večine prebivalcev malega mesta, ki se jim nikdar ni nikamor mudilo kot Krki ne, ki mesto oklepa. Če si je A. R. domišljal, da bo z jedkostjo svoje polemike in naravnost napornim, prevejano zvitim iskanjem občutljivih mest v živčnem sistemu malomeščanstva lahko in hitro zdramil to težko gmoto, je bil v občutni zmoti. Od himničnih spevov lojalnega in dinastičnega navdušenja in vzpodbadanja kranjskega patriotizma preko dramljenja v tradiciji zakoreninjene meščanske zavesti prebivalcev deželno - knežjega mesta in visoke pesmi o sodobnem konstitucionalizmu in občinski avtonomiji pa do pozivanja na čast in poštenje meščanov, kažoč pri tem na nepravilnosti v gospodarstvu, do obljub kar otipljivih materialnih koristi in vse do pretenj z obračunom pri občinskih volitvah — vse je preigral in vse je poizkusil — ali Novo mesto je ostalo, kar je bilo: brez Ahilove pete je lagodno živel meščan, ta in oni pa je v vsem tem hrušču imel morda tudi košček svoje zabave, katere račun je končno le plačal — dopisnik A. R.

V začetku novega leta, 4. januarja 1864, se je občinski svet zopet sestel in sklepal med drugim tudi o gimnazijskem in jubilejnim vprašanju. Pripravljalni odsek, katerega poročevalec je bil *F. V. Langer pl. Podgoro*, je predložil odboru svoje predloge, tičoč se obeh vprašanj: deputacija, ki naj bi šla k cesarju, naj bi si tam izprosila najvišjo podporo za *mestno bolnišnico, dekliško šolo, morebitno pomnožitev učil na gimnaziji* in — kar je bilo čisto novo in dosedaj od nobene strani omenjeno — za osnovanje *hramnilnice*. Obenem pa je Langer poročal, da se je obrnil na grofa A. A. Auersperga za sporočilo, ali bi bil sedaj primeren čas za odhod deputacije, kar pa je oni odločno zanikal. Z naročilom, naj F. V. Langer ob času zasedanja dež. zbora še podrobneje govori z grofom Auerspergom o vseh teh zadevah, je občinski odbor vzel vse skupaj s hvaležnostjo na znanje in vse skupaj — likvidiral ter se vse leto, vsaj kolikor je iz ohranjenih sejnih zapisnikov razvidno, na ta vprašanja ni več povrnil. Tudi v ekshibitnem protokolu ni v teku vsega leta zaslediti nobenega tozadevnega dopisa. Podoba je, da je bil odbor vsega tega že kar nekam sit in je vse skupaj prepustil rajši slučaju, v kolikor niso tudi na tako zadržanje odbora vplivale zahteve meščanov pri deželni vladi — da naj občinski odbor razpusti.

27. februarja 1864 je novomeškemu občinskemu odboru potekla po zakonu iz l. 1849. določena triletna funkcijska doba. Ko je bilo jasno, da občinski odbor niti malo ne misli na kake priprave za nove volitve, se je znova zganila meščanska opozicija in pričela zbirati podpise na vlogo deželni vladi z zahtevo, naj občinski odbor razpusti in razpiše nove volitve. Dopisnik A. R., ki je v novem letu postal bolj redkobeseden, pa se je na tihem lahko smejal v pest: po enoletnem trdem boju se mu je res posrečilo združiti nekaj meščanov, ki so se že toliko izvežbali v načinu boja z neobčutljivimi mestnimi očeti, da so sedaj začeli še deželno vladu bombardirati s tožbami proti občinskemu odboru. Naj je že bila vmes samo skrb za dostojno izvedbo jubilejnega praznika, ali pa je imela ta opozicionalnost mnogo bolj otipljive materialne razloge: občinskemu odboru, ki se je slej ko prej zavijal v plašč nedostopne vzvišenosti nad javnim mnenjem, j- sedaj grozila nevarnost od nadrejene oblasti.

Ko je bilo v marcu srečno rešeno gimnazijsko vprašanje z vzpostavitvijo štirih višjih razredov, se je menda občinski odbor oddahnil misleč, da se bodo tudi vse ostale zadeve čisto lepo uredile. Zato ni ne županu ne komu drugemu niti oddaleč prišlo na misel, da bi odložil svoj mandat, različne vloge meščanov jih pa tako niso nikoli mnogo vznemirjale.

Medtem pa je bilo tudi konec Zorkovega dopisovanja. V gimnazijski aferi se je zameril narodnjakom, z ostalimi dopisi mestnim veljakom na rotovžu in ko se je s svojim jezikom obregnil še ob Dominika Rizzolija, rodoljubnega novomeškega lekarnarja, je bilo sodu izbito dno: na pritožbo iz meščanskih krogov je moral njegov pokrovitelj v. Scheuchenstuel, predsednik okrožnega sodišča, predlagati, naj avskultanta Fr. Zorka premeste, kar je bilo sredi julija 1864 tudi izvršeno. Odšel je v Ljubljano, bil pa je še vedno anonimni informator LZtg o novomeških zadevah. Leto kasneje je napisal tudi nekaj podlistkov s svojo staro šifro A. R., v njih napadel novomeške narodnjake in bil najbrže zato zopet prestavljen iz Ljubljane v Maribor. Svojo poldrugoletno novomeško korespondenco je Fr. Zorko zaključil 30. junija s trpko ugotovitvijo, da ve za mesto, kjer je prepovedano govoriti. Če bi morda kdo hotel vedeti za naslov, naj se obrne na — A. R-a.

Novo mesto 1860

V Novem mestu so ta čas pripravljali umetnostno razstavo, ker ve neki anonimni dopisnik iz Ljubljane — morda že A. R. — povedati, da je za umetnost vneti novomeški okrajni komisar in ravnatelj kazine Wagner pridobil dunajsko umetniško društvo, ki je ta čas razstavljalo v Ljubljani, da pošlje tja dol del svoje potujoče razstave, in to ravno najboljša izbrana dela.

Do razstave same v Novem mestu sicer ni prišlo, pač pa je okrajni glavar poslal 24. julija občinskemu odboru v izjavo prošnjo meščanov za odreditev novih občinskih volitev. Na rotovžu se po stari navadi za to seveda niti zmenili niso. Že 13. julija je isti urad zahteval od občine nekatera pojasnila o občinskem gospodarstvu, ki jih je odbor 18. julija tudi poslal, vendar danes ni mogoče ugotoviti, česa so se tikala, ker je starejši prezidialni in ostali arhiv okrajnega glavarstva v veliki meri uničen. Na seji občinskega zastopa dne 20. julija pa je prišlo zaradi nesmotrnega izsekavanja mestnega gozda v Rasnem do novega incidenta tako, da je neki odbornik zapustil sejo, odstopil in primer javil naravnost deželni vladi. Anonimni dopisnik, ki o tem poroča,¹ izraža prepričanje, da bo deželna vlada sedaj toliko preje pritrdila prošnji meščanov za nove volitve, ker se sicer državljanom ustavne države nikakor ni mogoče braniti pred takim odborom, če jim ne priskočijo na pomoč oni, ki so poklicani čuvati nad javnimi interesi.

Na rotovžu se seveda niso za vse skupaj brigali nič in tako je okrajno glavarstvo moralo ponovno zahtevati odgovor, in to v roku treh dni. Pa tudi ta zahteva ni zaleгла nič, zakaj občinski odbor je o obeh dopisih z dne 24. jul. in 15. avg. 1864 razpravljaj na svoji seji šele 19. septembra in sklenil, da pošlje dobro motivirano poročilo — *obenem pa javi svoj odstop!*

Tako je A. R., čeprav ni bil več v Novem mestu, le zmagal nad občinskim svetom, pa magari da je k temu pomogla, njemu, do zadnje nitke prepričanemu konstitucionalistu, manj dobrodošla zaveznica — politična oblast: 13. novembra je okrajno glavarstvo obvestilo občino, da je deželna vlada ugodila želji občanov in odredila nove volitve.

V tem času pa je že zbudil interes Novomeščanov Pleiweisov predlog na redni seji obrtne in trgovske zbornice v Ljubljani dne 28. oktobra 1864 za izgraditev železnice Ljubljana — Grosuplje — Žužemberk

Toussaint vitez Fichtenau,
novomeški župan od 1861—1869

Dominik Rizzoli

(Novo mesto) — Črnomelj — Karlovec, ki bi tako tekla mimo fužin na Dvoru in v Gradacu, mimo Dolenskih Toplic in premogovnih ležišč pri Črnomlju.

Da pa bi to novo zanimanje ne potisnilo ob stran za opozicijo toliko važnih občinskih volitev, je anonimni dopisnik, v katerem sumim A. R.-a, dne 23. novembra² začel z agitacijo in dejal, da je po njegovem mnenju treba izvoliti može, ki so na vse strani neodvisni in iskreno naklonjeni napredku in ki imajo poleg tega resno voljo, delati za korist občine, obenem pa upoštevati želje večine prebivalstva. Novi odbor pa ne bo mogel imeti nobenega nujnejšega opravila kot popraviti naglavni greh odstopivšega: brezprimer- no zanemarjanje petstoletnice Novega mesta. Njegov prvi sklep mora biti: takoj odposlati deputacijo na občinske stroške in še bo potem mogoče mnogo, morda vse rešiti, zakaj čas beži in novemu občinskemu odboru že zdaj opominjajoče doni stavek nasproti: »Hannibal ante portas!«

24. novembra 1864. je bil na občinski deski izvešen razglas o novih občinskih volitvah, ki so se vršile 19. in 20. januarja 1865. Pri njih so meščani v vseh treh razredih izmenjali polovico odbornikov. Izpadla sta n. pr. F. V. Langer in s. svetn. R. Zhuber, izvoljeni pa so bili med drugimi lekarnar Dominik Rizzoli, okrajni komisar Josef Wagner, ravnatelj kazine, in odvetnik dr. Josip Rozina, ki je bil leta 1848. predsednik novomeškega »Slovenskega društva«. Novoizvoljeni odbor je 26. januarja izbral z večino glasov za župana Toussainta viteza Fichtenaua, za oba svetovalca pa A. pl. Lehmannu in Josefa Wagnerja. 22. februarja je bila županu sporočena njegova potrditev po deželni vladi in 2. marca so mesto umrlega J. Wagnerja izvolili za drugega svetovalca trgovca Karla Jenknerja, ki je bil z županom in prvim svetovalcem zaprisežen 6. marca.

Novo mesto je tako zopet imelo župana, ki mu nihče ni več mogel očitati, da je na svojem mestu proti volji meščanov. Zato mu je novi dopisnik Laib. Ztg., J. J., že na dan izvolitve vihtel kadilnico, kot mu je A. R. ni nikoli:

»Mi smo v g. Fichtenauu spoznali moža, polnega izkustev in mu prisojamo potrebno energijo in resno voljo, da bo važni urad, ki ga je že štiri leta upravljal, še nadalje vodil v korist občine. In tudi prav nič ne dvomimo, da bo veliko nalogo, ki mu jo to častno

Pogled na Novo mesto iz zraka

Novo mesto 1865: Fichtenauova hiša na Glavnem trgu

Novo mesto 1865: Okrožno sodišče in okrajno glavarstvo

mesto nalaga, rešil v zadovoljstvo vseh in opravičil zaupanje, ki ga imajo someščani vanj.«¹

Novoizvoljeni občinski odbor se je sestel k prvi seji šele 5. aprila in vse to prvo četrtletje jubilejnega leta se po poročilu »Triglava«, po Staroslovencih za obrambo slovenskih interesov novo ustanovljenega, a nemški pisanega lista, za jubilejno vprašanje nihče brgal ni. Pred letom sestavljeni odsek za izvedbo svečanosti ni storil ničesar in davno izbrana deputacija tudi ni odšla na Dunaj, ker je dobila nasvet, naj počaka (A. A. Auersperg!). Zato so čakali in pustili, da so tekli dnevi mimo njih. »Če je veliki državnik lahko rekel: »L' Italia farà da se!«, čemu ne bi mi tako delali?«² In 24. januarja je isti dopisnik zapisal na račun jubileja novomeško šalo, da bi kazalo v počaščenje petstoletnice zbrati nekaj denarja in ga izročiti onemu, ki bi po ulicah razbijal led, da bi ne bilo treba po njem telovaditi in plesati sicer na ples hitečim meščanom, ki ravno zaradi tega ledu že kar nobenega plesnega ne telovadnega učitelja ne pogrešajo.³

V času, ko so volitve in predpusne zabave odvrčale misli meščanstva od petstoletnice, je Novomeščan, sodni avskultant Vojteh Kraus, čigar oče je bil učitelj na dekliški šoli in kapiteljski regens chori, z vso marljivostjo brskal po kapiteljskem in mestnem arhivu ter zbiral dokumente iz novomeške preteklosti, gotovo po naročilu ljubljanskega Zgodovinskega društva, ki je nameravalo za novomeško petstoletnico izdati posebno spomenico, kot jo je Peter Hicinger že l. 1863. v »Novicah« nasvetoval. Ljubljansko Zgodovinsko društvo je 2. februarja 1865 poslalo novomeški občini pismo z vprašanjem, ali bi hotela kriti stroške za izdajo spominske knjige, ki naj bi izšla vsekakor v začetku aprila, t. j. ob pravem datumu petstoletnice. Na novomeškem rotovžu v tem času še z občinskimi volitvami in njim sledečimi formalnostmi niso bili pri kraju, pa tudi po zaprisegi župana 6. marca niso hiteli s sklicanjem seje, ki bi naj razpravljala o tem predlogu. Ko pa se je občinski odbor 5. aprila vendar sestel, njegov sklep Zgodovinskega društva ni mogel več zanimati.

Občinski odbor je na tej seji sicer sklenil, da prevzame garancijo, da bo za izdajo spominske knjige potrebna vsota zbrana — mislil je torej na zbirko med meščani — Zgodovinsko društvo pa je medtem že objavilo vse po Th. Elzeju, A. Dimitzu, Vojtehu

Krausu in dr. H. Costi zbrane dokumente iz preteklosti Novega mesta v aprilski številki »Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain« pod naslovom: *Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadt (Rudolfswerth) in Unterkrain.*⁴ Obenem pa je priredilo še poseben ponatisk teh prispevkov in poslalo en izvod 6. aprila novomeški občini za vezilo.

Dan pred tem je novomeški občinski odbor po dveletni debati in tolikih zamerah obravnaval, ali naj petstoletnico mesta sploh kako praznuje ali ne. Seveda je sklenil, da je v principu za proslavo, osvojil si je tudi zamisel loterije in z njo zvezanih načrtov ter pooblastil K. Jenknerja in D. Rizzolija, da sestavita prošnjo na cesarja in jo z ostalimi predlogi v osmih dneh predložita odboru. Po novomeški navadi seveda je bila prihodnja seja sklicana šele čez štirinajst dni — 20. aprila 1865.

Na tej seji je bilo odobreno besedilo prošnje z dostavkom, da se je treba v njej sklicevati tudi na epizodo iz leta 1809., ko so se okoličani uprli Francozom (Cfr. Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, 177 ss.), in dodati še posebno prošnjo za spregled 10% takse pri loteriji.⁵ Na isti seji je predlagal D. Rizzoli, naj se za izvedbo proslave osnuje poseben fond, za prispevke vanj pa naprosita Kranjska hranilnica in deželni odbor, nakar je bila sestava teh prošenj poverjena dr. J. Rozini. V podkrepitev dejstva, da je občinski odbor sam vzel vso jubilejno zadevo v svoje roke, je bilo sklenjeno, da se *samo iz odbornikov* osnuje poseben slavnostni odsek, v katerem so bili poleg župana še A. pl. Lehmann, K. Jenkner, dr. J. Rozina in D. Rizzoli. Razpravljali pa so tudi o poslani spomenici kranjskega Zgodovinskega društva in sklenili temu odgovoriti, da poslane knjižice ni mogoče imeti za pravo spomenico, ki jo je treba šele napisati in ki naj bi obsegala kratko zgodovino Novega mesta in program svečanosti, o čemer naj se društvo sporažuje s slavnostnim odsekom.

Tak odgovor je v Ljubljani izzval razumljivo nevoljo in ko je predsednik dr. H. Costa na seji Zgodovinskega društva 18. maja 1865. o vsem obširno poročal, je ugotovil, da po tem, ko na svoje dopise z dne 2. februarja in 6. aprila ni dobilo nikakega odgovora, društvo ne more z vso zadevo imeti nobenega opravlja več, ker je s tem, da je na lastne stroške izdalo ponatis člankov v MHK, svojo dolžnost že izpolnilo.⁶

In rojstni dan Novega mesta — 7. aprila — bi bil prešel široki javnosti neopažen, da mu ni Peter pl. Radics posvetil cele prve strani »Triglava«, Luiza Pesjakova pa mu prav tam napisala nekaj kitic.

Na seji 6. maja je občinski odbor pregledal račun-ske zaključke zadnjih let in ugotovil občinsko imetje, obenem pa odobril končno formulacijo prošnje na cesarja, ki je vsebovala tudi željo po spremembi mestnega imena, in potrdil prošnji Kranjski hranilnici in deželnemu odboru za podporo. S sklepom, da prošnjo za loterijo odpošlje naravnost dvorni pisarni, je odbor sedaj črtal z dnevnega reda tudi deputacijo, zaradi katere je bilo svoj čas toliko razburjenja. 20. maja so prošnjo vendarle poslali poslancu dr. Karlu pl. Wurzbachu, da jo cesarju osebno izroči, in 29. maja naprosili za priprošnjo še poslanca A. A. grofa Auersperga in bivšega kranjskega, takrat dolenjeavstrijskega namestnika G. grofa Chorinskega. Wurzbach je prošnjo 22. junija 1865 izročil cesarju v privatni avdienci in o tem 26. junija obvestil novomeškega župana.

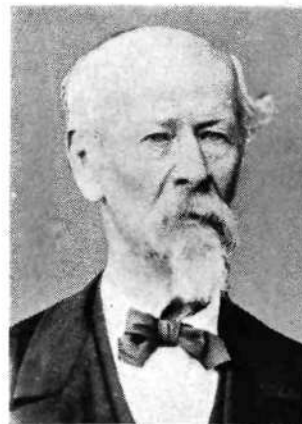
V drugi polovici maja so tako vse prošnje, ki jih je imel odbor za potrebne, srečno odšle, 19. maja pa je bilo tudi v listih objavljeno, da bodo praznovali jubilej od 19. do 21. avgusta. Sredi junija je prispelo iz Ljubljane vprašanje, kako mislijo uporabiti zaprošeno podporo, nakar je odbor pooblastil prošta J. Arka, A. pl. Lehmana in dr. J. Rozina, da odgovore v imenu občine: *fond naj služi za zgradbo bolnišnice in hiralnice, primerno naj bi se uredila deklška šola in izpopolnil vodovod.*

To je bila zadnja oblika načrtov, sproženih z vlogo v novembru 1862. O uspehu prošenj Kranjski hranilnici in deželnemu odboru pa ni nikjer najti sledu. Odsek za prireditev slavnosti se je medtem bavil menda samo z vprašanjem veselice in v juliju so se n. pr. prepirali, ali naj posekajo divji kostanj na Glavnem trgu pred rotovžem, za kar je bilo potrebno izvesti kar nekaj plebiscit meščanstva.

Slavnostni odsek je izdelal medtem podroben program in sklenil, da uradno nikogar, ne oseb ne društev, ne povabi in naj v ta namen zadošča le objava programa. Meščanstvo pa je v juliju imelo svojo veliko senzacijo in veliki strah: na okrožnem sodišču so sodili in obsodili na vešala okoličana Antona Lo-

Prošt Jernej Arko

Dr. Josip Rozina

karja in dve njegovi prijateljici zaradi umora očeta ter 12. julija vse tri vpricho večtisočglave množice obesili na Kapiteljskem hribu, medtem ko sta odhod 7. lovskega bataljona in bojazen pred izgubo garnizije sploh rodila ali vsaj povečala strah pred bosanskimi razbojniki, ki naj bi ravno one dni napadli in izropali Novo mesto, o čemer je jadikoval dopisnik Laib. Ztg. 13. julija 1865.

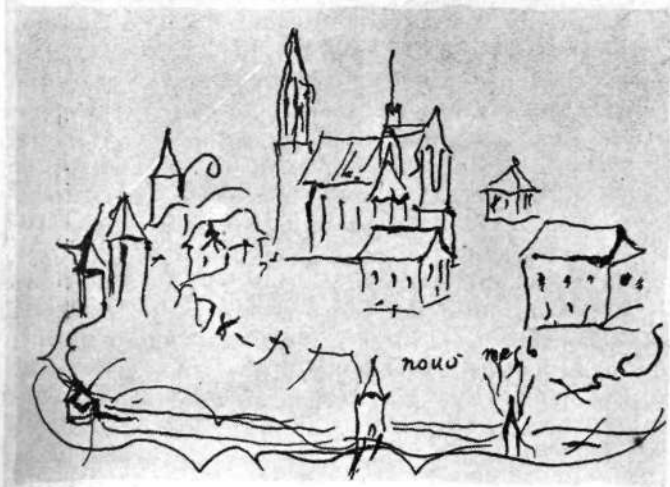
Medtem se je prošnja za loterijo bližala svoji ugodni rešitvi in novomeški občinski odbor je v začetku avgusta spravilo v veliko zadrego vprašanje finančnega ministrstva, kako si občina zamišlja načrt in izvedbo loterije. Obrnili so se takoj ponovno na dunajsko tvrdko J. C. Sothen, da bi naj prevzela izvedbo loterije, seveda brez uspeha, kot tudi ravnateljstvo tržaške loterije niti odgovorilo ni na podoben dopis novomeške občine z dne 15. aprila 1865.

SNOVANJE NARODNE ČITALNICE

Vzporedno z vsem tem se je že vsa šestdeseta leta v prebivalstvu Novega mesta vršil komaj zaznaven, a vendar od leta do leta jasnejši preokret v narodno zavednejše meščanstvo, kar je dobivalo izraza v vedno glasnejših zahtevah po narodni čitalnici.

Naš narodni preporod prve polovice šestdesetih let se je v glavnem vršil pod skrbnim in čuječim varstvom prvakov z Bleiweisom na čelu, kateremu ni bilo nič na svetu bolj neprijetno kot smela misel in drzna gesta. Ti patrijarhi našega naroda so s svojo mladostjo pokopali tudi program svojih mladih let, »Zedinjeno Slovenijo«, in se v usodni uri našega naroda in Slovanov v Avstriji sploh, ob vprašanju dualistične ustave leta 1867., dali kupiti in zavesti s plehkimi obljubami o enakopravnosti slovenščine v šoli in uradu, razširjenju avtonomije kranjskega deželnega zbora itd.⁷ Zasluga te dobe pa je, da je z organizacijo narodnih čitalnic v precejšnji meri narodu povrnila že skoraj odtujeno meščanstvo.

V Novem mestu je ta čas živelo še dokaj mož, ki so v svoji mladosti stali v prvih vrstah »Narodne garde« in »Slovenskega društva«, si takrat s ponosom pripenjali narodno kokardo in razvijali trobojnico v gostilni »Pri kroni« (danes Fabjan), ki je bila l. 1848. zbirališče novomeških narodnjakov. Dr. J. Rozina, T. Fichtenau, C. Tandler, K. Jenkner in drugi so že takrat stali v sredini dogodkov, kot so v šestdesetih

Johannes Clobucciarich: Novo mesto iz l. 1604.

Profesorski zbor novomeške gimnazije leta 1880. Od leve na desno: zgoraj: Riedl, p. Ladislav Hrovat, Nachtigal, Stanger, Poljanec, p. R. Klemenčič, Pečar, Ant. Derganc; spodaj: Brežnik, p. B. Vovk, Ogorek, Fischer, p. I. Staudacher, Kopinšek

letih zavzemali vidna mesta v novomeški javnosti. F. V. Langerja je novomeški dopisnik »Novic« l. 1861. imenoval »iskrenega našega domoljuba«, ali vsem tem in mnogim ostalim našim domoljubom je leto 1848., po besedi dr. I. Prijatelja, le bolj »akademično predramilo glave in manifestirali so za ravnopravnost le tako v o b č e iz navdušenja za idealno svobodo«. Tako tudi pri tem rodu novomeških osemindesetletnikov ni iskati iniciatorjev narodne čitalnice, čemur je treba vsaj delno pripisati nje kasno ustanovitev.

Prave organizatorje čitalnice je zato treba iskati v mlajšem, narodno zavednejšem izobraženstvu in uradništvu, kateremu ni preveč ugajala ona kazinska družba, v kateri je predvsem nekaj veljal višji položaj in vojaška uniforma, in v delu meščanstva, ki je v kazini bil nedobrodošel, če mu vstop sploh ni bil zabranjen. Tem ob strani se je v nemala za našo narodno in družabno vzgojno organizacijo še novomeška srednješolska mladina, ki je dobivala opore svoji narodni zavesti pri svojih učiteljih - frančiškanih pp. Bernardu Vovku, Ladislavu Hrovatu, Rafaelu Klemenčiču in drugih, kar spričujejo tudi dopisi dijakov v »Novicah« tega časa, navedeni v 1. in 2. številki lanske »Kronike«. Ves narodni preporod Novega mesta pa se je vršil počasi in negotovo, v neprestanem strahu in oklevanju, dokler niso ravno v jubilejnih dneh peščici rodoljubov dali trdnejše hrbtenice in meščanstvu vlili več narodnega zanosa povabljeni ljubljanski *Sokoli* in nepovabljeni — *Fran Erjavec* in *Valentin Zarnik*.

Ko so bile l. 1861. osnovane prve slovenske čitalnice v Trstu, Mariboru, Ljubljani in Celju ter se jim je 6. januarja 1862 pridružila čitalnica v Tolminu, so ob Krki že mislili na njo. Noviški dopisnik je v začetku l. 1862. poročil, da je Krka čez in čez zamrznila, dostavil: »To nam je nenavaden dogodek. Morda bi bila tudi kaj takošnega tukaj národna čitalnica. A to bi bilo še večje čudo kot zamrznjena Krka. Neka gospoda sta sicer unidan o njenem osnutki besedico zinila; al sedaj je sopet vse tiho; se veda domači jezik s pomočjo čitalnice omikovati in nevednim poptujčencom

njega lepoto z besedo in pesmami svetu kazati, bi bilo greh!«¹⁰

V prihodnjem zimskem, s kazinskimi plesi in gostilniškimi vesellicami poživiljenem obdobju družabnega življenja malega mesta so ponovno razmišljali o čitalnici. Ko sta že delovali čitalnici v Gorici in Škofji Loki ter se je pripravljala nje ustanovitev v Celovcu, so pisale »Novice« iz Novega mesta: »Že lansko zimo so Novice nekaj omenile o čitalnici, a le prekmalo je vse potihnilo. Letos se je ta misel zopet zbudila; pravijo, da se hoče eden viših gospodov potegniti za to reč, katera nobenega poštenega domačina ne žali, sicer pa nekako veselo in novo življenje zbudi povsod, ker oživlja lepo narodno petje in dušno hrano daje s časniki slovanskimi, pa tudi družimi, ki ne zatirujejo narodnosti slovenske; čas je, da ne ostanemo na veke »Bedientenvolk«.¹¹

Ali sreča čitalnici tudi v tej zimi ni bila dodeljena in tako so sedaj dijaki novomeške gimnazije sami mislili na nje ustanovitev. Ob vsej podpori svojih učiteljev, ki so ravno v tem letu odklonili od deželne vlade naročeno Schillerjevo slavnost, so 9. marca 1863 priredili »besedo« v čast tisočletnice sv. Cirila in Metoda in jo vso preželi z resničnim domoljubjem, hoteč kasneje prirediti še več podobnih besed, njih čisti dobiček pa so namenili ustanovitvi — čitalnice. Takih prireditev pozneje ni bilo najbrže zaradi spora gimnazijskega ravnateljstva z deželno vlado, v katerem bi bila novomeška gimnazija kmalu izgubila svoje višje razrede.

Mesec dni po tej proslavi je sedmošolec Franc Ljubič pisal med drugim: »Kakor je v povzdigo materijalnega prida treba nam *sviloreje*, tako nam je v povzdigo duševnega narodnega življenja treba *čitalnice*, kakor jih imajo po drugih mestih, zakaj čitalnice so drevo, pod katerem se oživlja z domačo hrano domač človek. Zato naj bi se zbrali veljavni možje, ki bi to društvo ustanovili. Kakor vsaka reč je tudi ta iz početka težavna; al to naj nikogar ne straši; saj skušnja uči, da čitalnice povsod veselo napredujejo in si pridobivajo prijatlov celo od tiste strani, ki jih je izprva pisano gledala. Bog daj srečo!«¹³

A zastoj je bil klic po novomeških veljavnih možeh, čeprav je tudi Kranj že od januarja imel svojo čitalnico. Levstikov »Naprej« je aprila 1863 z dopisom »Iz Dolenskega« dobro označil tudi novomeške prilike, čeprav je imel v mislih ribniško dolino: »... Sicer pa moram opomniti z bridkim srcem, da pobožni Dolenci še vedno spimo, kar se tiče narodne svesti; le malo kje dobiš tacega človeka, da časi pomežkne z eno obrvjo; ali ko vidi, kako okoli vse pokojno dremlje, obrv kmalo zopet zatisne, kakor bi se zdelo tudi njemu, da ni še čas vstati, umiti, počesati in opraviti se.«¹⁴ Jeseni istega leta je Levstik Novemu mestu in Dolenjski napisal dvoje svojih »Ozirov po domačii« in dejal: »Če se človek malo ozre po svojej domovini, mora se mu čudno zdeti, da vrli Dolenci duševno spe še tako mirno, kakor sloveči kralj Matijaš pod zemljo pri kamenénej mizi. Kaj delajo Dolenci? Kaj dela sloveči *m e j s t o*, dolenski Rim? Po svetu hodijo poredni ljudje, kateri trdijo, da je vinska kapljica, ki raste po trškeji in družih slavnih goricah, kriva, da so tako drempljivi, kar tiče duševnega življenja.« (Fran Šuklje pravi v svojih »Spo-

minih« I. 75: »Ne znam, odkod to izvira, toda v istini pospava in omehkuži milo novomeško ozračje duševno razvitega človeka.«) Levstik skuša opravičiti Dolenjce z gospodarsko zaostalostjo pokrajine, kar pa »bi jih moralo izpodbadati v hitrejše korake« in »razumeli bi, da se jim treba poprijeti napredka v poljstvu, v obrtnosti in družih rečeh.« V nadaljevanju svojega članka 8. septembra pa podrobno členi vzroke dolenjskega mrtvila, opozarjajoč obenem na škodo, ki jo s svojim vplivom lahko narodnosti prizadene sosednji, na višji stopnji stoječi tuji narod, kar da velja za Gorenjce, pri katerih je narodnost »uže od nekdaj v mnogo večji nevarnosti, nego pri bogoboječih vinopivčih po Dolenskem.«¹⁵

Ker vse leto 1863. ni bilo iz Novega mesta več glasu o čitalnici, je naslednjega leta podrezal Bleiweis sam. Članku p. Ladislava o *Matiji Kastelcu* in njegovi hiši, v kateri je takrat imela svoje prostore kazina, je pristavil tole podčrtno pripombo: »Ko bi Novomeščanje k e d a j ? ! se toliko domačinstva zavedili, da bi napravili si čitalnico, bi pač ta hiša, ki jo je zidal Slovenec, bila zgodovinsko pomenljivo stanovanjsko narodnega zavoda.«¹⁶ Medtem so rasle čitalnice v Ajdovščini, Ilirski Bistrici, Ptuj in Vipavi, le novomeški dopisnik »Novic« toži, da čitalnice še vedno ni, v kazini so pa samo nemški časniki.¹⁷ V jeseni 1864 so ustanovili čitalnico tudi v Planini in celo Žužemberčani so v oktobru 1864 v »Novicah« izražali željo po društvu za pouk in zabavo, nakar jim je Bleiweis priporočil čitalnico, ki da je »bukvarnica in veseljšče«.¹⁸ Le v Novem mestu, kjer se je takrat na glavni šoli poučevalo »bloss das slovenische Lesen als sol-

Strelsko društvo v Novem mestu l. 1865. Sedé v prvi vrsti od desne: I. Bergmann, Martin Mohar, Anton Smola, pl. Scheuchenstuel, stotnik Baldissera, zmagovalec pri Adui 1896 — nepoznan

ches«, ni in ni hotelo vzkleti drevo, pod katerim bi se domač človek oživiljal z domačo hrano. Meščanom so pač zadoščali večkratni izleti meščanske garde v bližnjo okolico, pri katerih je igrala njena že l. 1854. ustanovljena godba tako izvrstno, da bi se z njo »mogla po pravici ponašati tudi veliko večja in bogatejša mesta«, kot pravi Janez Trdina, in kakršne nista imela v onem času ne Zagreb in ne Ljubljana.¹⁹ Pozimi pa so se meščani zabavali na običajnih veselicah posameznih krčmarjev, medtem ko je uradništvo z nemškutarijo plesalo v kazini, kjer so se ravno v zimi 1864/65 pokazale nevarne razpoke, kar je ustanovitev čitalnice brez dvoma pospešilo.

V kazini je bilo v tem času bolj ali manj prikrito nasprotje med starejšimi člani, »ki niso mogli pozabiti časov premaganega sistema«, in mlajšimi, ki jim je bila ustavnost svetinja in so jo hoteli uvesti tudi v društvu, boreč se za enakopravnost vseh in za pravico svobodne kritike, kar dokazujejo tozadnji dopisi A. R-a v Laib. Ztg. Med mladimi je bilo seveda tudi precej narodnjakov, ki so po svojem položaju in v pomanjkanju slovenskega društva morali biti člani nemškega in so tvorili v njem prikrito opozicijo. K temu treba prišteti osebno nasprotje nekaterih odličnih članov in odpor predvsem damskega sveta proti invaziji meščanskih hčera na plesišče, kar je zopet podpirala mlajša in narodno zavednejša struja. Iz tega neprijetnega položaja naj bi rešil kazino njen novi ravnatelj, okrajni komisar J. Wagner, čigar stremljenje je po besedi dopisnika J. J. imelo namen »različne plasti tukajšnjega prebivalstva, ki so si dosedaj stale več ali manj ostro nasproti, družabno zbližati«, kar se mu je baje posrečilo. Ravno nasprotno pa dokazuje spor, ki je nastal ob božičnici za revne otroke l. 1864. Ker opiti kazinski sluga nekaterim ženam in hčeram društvenih članov ni dovolil vstopa, pač pa nekaterim nečlanom (morda staršem ali sorodnikom obdarovanih otrok), je »neki visoko stoječi uradnik« zapisal v

Relief Matere Božje na hiši Matije Kastelca (sedaj hotel Koklič)

pritožno knjigo: »Ali je ta insolenca izliv doslednosti nove družabne ere za Novo mesto?«²⁰

Spor se je ostril vedno bolj in v začetku predpusta 1865 je bila kazina tik pred razidom. Na plesu 5. februarja je povrh prišlo do novega incidenta, ki je moral še bolj odbiti meščanstvo: povabljen je bila neka meščanka, dame pa so se uprle, nekatere izostale, nekatere pa pri prihodu dekleta odšle.

V času krize v kazini so ponovno začeli razmišljati o čitalnici. »Novice« o tem niso več prinašale poročil, pač pa prvaški »Triglav« in Einspielerjev »Slovenec«, v katerem se pod novomeškimi dopisi pojavi šifra A. R. Vendar po mojem mnenju ta dopisnik ni identičen z onim iz stolpcev Laib. Ztg., ker se mi ne zdi verjetno, da bi isti človek najprej na smrt obsodil novomeško gimnazijo zaradi na izvestju tiskanega »Novomesto«, se norčeval iz ravnopravnosti in se ogreval za kazino, potem pa navdušeno pozdravljal »Slovenca«, se topil v slovenskem rodoljubju in hrepenel po čitalnici, pa zopet uskočil v predale Laib. Ztg., kjer se A. R. pojavi 15. julija 1865 kot podlistkar, ki je tudi v kramljanje pod črto zanesel odločno politično noto in od tam kasneje z loparjem udrihal po vseh, ki so pripomogli k narodnemu značaju novomeških jubilejnih slavnosti.

V začetku januarja piše sicer »Triglavov« dopisnik, da »so celo prijatelji domačih običajev morali postati skromni in uvideti, da je ustanovitev čitalnice vsaj v sedanjih razmerah nemogoča«, in temu pikro pristavlja, da so Novomeščani pač prijatelji miru in sovražijo vsakogar, ki bi hotel rušiti to, kar je in česar ni. Celo dolenjska železnica da ne najde splošnega odobravanja.²¹ Ko pa isti poroča o škandalu v kazini 5. II., ves vesel registrira novico: »Ravnokar sem izvedel, da je več članov (kazine) najavilo izstop — in da se nekateri narodno misleči resno bavijo z mislijo, poklicati čitalnico v življenje« in zaželi: »Ko bi že hotela ta trhlja forma nikamor več spadajoče institucije v kose, iz njenih razvalin bomo kmalu videli vstati živo bitje bolj narodne ustanove.«²²

Istega dne — 8. februarja — se je v »Slovencu« oglasil tudi A. R. in v svojem in »peščice domoljubov, kar jih v Novem mestu biva«, imenu pozdravil »Slovenca«, ki bržkone ni pobratim oni večini, »ki prav malo svojo mater ljubi, in le po ptuji kulturi hrepeni, češ, da tam se najde studenec prave modrosti in izobraženosti«, čitalnice pa so ji trn v peti. »Da resnico govorim, razvidiš iz tega, da Novomesto še čitalnice nima, akoravno želi vse imeti, kar se v velicah mestih nahaja.«²³ 22. februarja se istemu korespondentu zdi, »da je mamka Slovenija dozdej le mimo mesta našega romala, ker je v njem malo malo slovenskega življenja in vedenja zapaziti: Novomeščani še ne čutijo dosti, da so se časi spremenili in ž njimi tudi narodi, ki vstajajo k novemu življenju in hočejo uživati pravice, ki jim gredo po božjih in človeških postavah... kajti noben narod ni obsojen, da bi v nezavednosti ali sužnosti drevenel in životaril«. Zato naj se Novomeščani zavedo, »da so slovenskega rodu, in da se jim vesela prihodnost le tedaj kaže, če se tudi kot Slovenci vedejo in izobražujejo... Nadjam se tudi, da ni to Novomeščanom puhlo in brez jedra govorjenje ali domišljanje brez resnične podloge...«, ker že se širi govorica, da namerja nekaj rodoljubov napraviti »čitalnico« in tako zadostiti veliki

potrebi, ki nas je vedno huje trla. »Kazino« je neki popolnoma opešal, on ni za nas, mi pa zanj ne... Da bi se le tudi besede skoraj vresničile, potem mislim, bode kmalu vse slovenski obraz in značaj dobilo.«²⁴

Peščica rodoljubov, ki je iz dneva v dan pričakovala razsula kazine, da na njenih razvalinah osnuje čitalnico, tega ni dočakala, tudi potem ne, ko je v februarju umrl J. Wagner, ki je v kazini izravnal spore in skušal zadovoljiti bolj narodno zavedne člane s tem, da je kazinska čitalnica naročila poleg »Triglava« tudi dva »slovenska lista« — najbrže »Novice« in »Slovenca«. In morda je tudi taktiki in taktičnosti Wagnerja, o katerem je pisal »Triglav«, da je bil visoko izobražen, plemenit in svobodomiseln in da se je neprestano trudil, da bi prijateljem lepote nudil umetnostni užitek, revnim podporo in veselim zabavo,²⁵ pripisati, da čitalnice le ni hotelo biti.

8. marca 1865 se je v »Slovencu« zopet oglasil A. R. s sporočilom, da se ni še nič na boljše obrnilo. »Rodoljubi si sicer na vso moč prizadevajo, da bi ustanovili čitalnico, ali preslabi so še, ker jih je premalo«. Čudeč se, da je v čisto slovenskem mestu kaj takega mogoče, pravi dalje: »Obhajalo bode mesto letos spomin svojega 500 letnega obstanka. Ali bi ne bilo lepo, spodobno in častivno, če bi se o tej priložnosti Novomeščani svojega slovenskega rodu spomnili, in če ne več vsaj ogeljni kamen k čitalnici postavili?« — »Novomeščani! posnemajte svoje slovenske brate po drugih krajih, zbudite se in napravite si čitalnico, ki vam bo gotovo koristila.«²⁶

Novomeščani pa se le niso zbudili in »Triglavov« dopisnik P-ž (Papež) je tožil 11. aprila: »Pomlad je že, pa zastoj iščemo mladega brsta, ki bi ga tako radi gojili, tako mirno čuvali, in o čegar kali smo mislili, da se že v zdravi zemlji greje. Čitalnico mislim. Kolikokrat je bilo že živahno razpravljano o tej ideji in še vedno ni beseda dejanje postala. Tukajšnji Slovenci napak razumejo konservativnost in padajo vanjo. Oni so, kar smo v letih nesreče 1849—1859 imenovali ‚gemütlich‘. Po teh besedah se pritožuje tudi nad kazino, ki ne upošteva niti »nekaj bolj tihih želja slovenskih patriotov, ki so sedaj v nemalem številu« njeni člani, pa ima poleg 10 nemških listov in »Triglava« samo dva slovanska časnika.«²⁷

Vse do jubilejnih dni ni sedaj več glasu o snovanju čitalnice, vsaj kolikor mi je bilo časopisje dostopno. Brez dvoma pa so takrat, ko se je že pripravljala ustanovitev čitalnice v Metliki in Sevnici, bili v Novem mestu na delu možje, ki so z vso vnetostjo zagovarjali nje ustanovitev, pri čemer so seveda zadevali ob kazino, kar je potem rodilo spore in trenja, ki jih omenja dopisnik Laib. Ztg., pozivajoč meščane, naj opuste vse cepitve ter »z združenimi močmi« praznujejo jubilej.²⁸

V onih mesecih so delali za ustanovitev čitalnice predvsem substitut državnega pravdnika Ludovik Ravnikar, sodni uradnik Mohar Martin, avskultant Keržič Gregor, zdravnik dr. Žiga Bučar, lekarnar Dominik Rizzoli in trgovec Černič ter gostilničar Gregorič. Ti so bili, ki so v nekaj urah nabrali 45 podpisov na vabilo »Južnemu Sokolu«, hoteč tako dati vsemu slavju bolj naroden značaj. In vse te tako dolgo govorjene besede o čitalnici so ravno ob proslavi petstoletnice — postale dejanje.

(Dalje.)